

Enkele hoofdgedachten uit *Het goede leven & de vrije markt* van Ad Verbrugge, Govert Buijs en Jelle Baardewijk

N.b.

Deze samenvatting vormt een hulpmiddel bij het lezen van het boek, maar zij maakt het lezen van de hele tekst beslist niet overbodig. Als je je beperkt tot het lezen van deze samenvatting, dan onthoud je slechts een samenvatting van de samenvatting en zoiets zou echt onvoldoende zijn voor een goed resultaat bij het centrale examen.

Het goede leven & de vrije markt bevat méér dan alleen examenstof. Deze samenvatting richt zich op de examenstof en behandelt overige informatie slechts voor zover dit nodig is voor het begrip van de tekst. Bijvoorbeeld geheel hoofdstuk 5 is in deze samenvatting overgeslagen.

De vraag naar het goede leven en de vrije markt

Als er een app zou bestaan waarmee je zou kunnen zien wat een eenvoudige aanschaf van een spijkerbroek allemaal in gang zet en houdt, dan zouden er allemaal actoren en aspecten in beeld komen die betrokken zijn bij dit product, zoals de arbeidsomstandigheden, het grondstofverbruik en de belasting van het milieu. Deze – meestal grotendeels onzichtbare – wereld van de vrije markt roept allerlei morele en filosofische vragen op. De centrale vraag is hier

- wat het goede leven is,
- of de vrije markt ons daar dichterbij brengt (of niet) en
- hoe we de huidige vrije markt en het goede leven meer op één lijn kunnen brengen.

Deze vraag zal hier worden beantwoord aan de hand van historische en systematische filosofie.

Hoofdstuk 1

De vrije markt en het goede leven in meervoud: vijf dimensies

Het lijkt typisch menselijk om de vraag te stellen of ons leven ook een 'goed' leven is en hóe. Volgens de twintigste-eeuwse filosoof **Ernst Cassirer** onderscheiden mensen zich van dieren als symboliserende dieren (als *animal symbolicum*): mensen drukken met symbolen uit hoe zij zich verhouden tot zichzelf-in-de-wereld. **Friedrich Nietzsche** vat de mens op als 'niet vastgesteld dier': mensen moeten zelf uitvinden wie ze zijn en moeten zelf hun leven vormgeven. **Socrates** stelt dat een leven niet waard is geleefd te worden, als het zichzelf niet, in alle openbaarheid, onderzoekt.

Martha Nussbaum bekritiseert de opvatting dat het bruto nationaal product (BNP) kan gelden als criterium voor het goede leven. Elementen zoals de alfabetiseringsgraad, het niveau van de gezondheidszorg en de aantallen mensen die leven onder het bestaansminimum zeggen meer over het goede leven. Daarom verdedigt zij de **capability approach**. Deze benadering vooronderstelt bij het mens-zijn zelf een aantal vermogens (*capabilities*), die men, als men dat wil, zou moeten kunnen ontwikkelen om te komen tot een goed leven. Als een samenleving voor iedere burger ten minste een bepaald minimum van deze vermogens garandeert, dan is ze goed georganiseerd.

Als mensen in een samenleving leven waarin zij de mogelijkheid hebben om bepaalde relaties te hebben met anderen, de natuur etc, dan vormt dat wel een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde voor een goed leven. Anders dan Nussbaums *capability approach*, gaan de auteurs daarom uit van vijf elementaire dimensies van het menselijk bestaan, waarin het goede leven gestalte moet krijgen:

1. **relaties met medemensen** (de sociale relationaliteit met vele medemensen),
2. **instituties** (min of meer vaste handelingspatronen die het mogelijk maken dat mensen samen iets kunnen realiseren dat het individuele handelen overstijgt),
3. **het lichaam** (onze verbinding met het concrete leven in een bepaalde tijd en plaats),
4. **de natuur** (de ecologische dimensie van ons bestaan) en
5. het geestelijke of **de zin** (de manier waarop men gestalte geeft aan de vraag waartoe men op aarde is).

Deel I Het goede leven: toen en nu

Hoofdstuk 2 Plato en Aristoteles over het goede leven

Volgens **Plato** slaat een democratie onvermijdelijk om in een ochlocratie (een schrikbewind van het gepeupel), zodra *aretè*, het besef van een waardig, edel, deugzaam leven, verloren gaat. Dan komt de dwaasheid aan de macht. Plato onderscheidt bij de menselijke ziel drie delen:

- een vegetatief-verlangend deel,
- een thymotisch-eergevoelig deel en
- een denkend-schouwend deel.

Als het goed is, dan heeft dat denkende-schouwende deel van de ziel de leiding. Een stadstaat (*polis*) is een mens in het groot, met naar analogie met de ziel drie standen:

- de boeren en werklieden,
- strijders of wachters en
- de filosoof-koningen.

Een filosoof-koning verenigt praktische en theoretische wijsheid in zich en beschikt over *aretè* in de meest complete betekenis en dit rechtvaardigt dat deze de leiding in een sterk hiërarchisch geordende gemeenschap toekomt. De kennis van de filosoof-koningen van de idee van het goede is nodig voor het goede bestuur van de stad.

Men kan Plato's ideale staat zien als een utopie waarbij het goede leven geheel in het teken staat van de gemeenschap, maar ook, zoals Karl Popper doet, als een dystopie van de totalitaire regimes van de twintigste eeuw waarin de kritische discussie onmogelijk wordt gemaakt, omdat één waarheid absoluut wordt gesteld.

Aristoteles meent in tegenstelling tot Plato dat er niet één ultiem recept bestaat voor een goede staatsinrichting. Zodra de machthebber(s) echter alleen zijn gericht op eigenbelang, kan een monarchie ontaarden in een tirannie, een aristocratie ontaarden in een oligarchie en een *politeia* ontaarden in een democratie. Aristoteles ziet de mens als een dier dat de rede (*logos*) heeft. De *aretè*, de deugd, is een toestand van de ziel die ons in staat stelt om goed te handelen. Het handelen van de ziel onder invloed van *aretè* betekent dat deze ziel in werking is (*energeia*). Aristoteles definieert geluk (*eudomonia*) als het in werking zijn (*energeia*) van de ziel als gevolg van een volkomen deugd (*aretè*). Wie werkelijk deugdzaam is, verricht niet alleen edele handelingen, maar geniet daar ook van

Aristoteles onderscheidt twee delen van de ziel die hun eigen deugden hebben:

1. de **dianoëtische** deugden, die behoren tot het denkende deel van de ziel en
2. de **ethische** deugden, die behoren bij het strevende deel van de ziel.

Hij definieert deugd als een intentionele houding die voor onszelf in het midden ligt, volgens de redelijkheid waarmee iemand met praktische wijsheid het midden zou bepalen. Met praktische wijsheid overweegt iemand de algemene bepalingen van het goede leven en maakt hij een afweging wat hij in de feitelijke omstandigheden waarin hij verkeert moet doen.

Verschillende deugden hebben elkaar dus nodig en de 'volkomen deugd' die ethische deugden en praktische wijsheid verenigt, heet rechtvaardigheid. Slechts weinigen zullen een volkomen deugd kunnen bereiken. De massa, die niet beschikt over deze volkomen deugd, kan beter vallen onder degene die praktisch wijs is en die dus wèl in staat is om het midden te bepalen. Een gelukkig mens, die het goede leven heeft ontwikkeld, is een vriend met zichzelf, doordat hij niet ten prooi valt aan tegenstrijdige of destructieve verlangens. Zijn ziel is geheel in harmonie met zichzelf.

Aristoteles duidt de mens behalve als een redelijk dier, ook aan als een politiek dier. Zijn deugdethiek veronderstelt een orde waarin anderen (slaven, boeren, dagloners, muzikanten, ambachtslieden e.d.) die werken voor de edelen, hun edele leven mogelijk maken. Een mens die deel uitmaakt van een gemeenschap heeft zowel de deugd om de heerschappij te kunnen voeren over vrije mensen als om hun bestuur over hem te verdragen. Voor Aristoteles betekent vrijheid niet doen waar je toevallig zin in hebt, maar betekent deze dat men de wet herkent als uitdrukking van het eigen ethos; het betreft een heerschappij van vrijen en gelijken over gelijken.

Wat de vijf dimensies van het goede leven betreft, valt op te merken dat

- het samenleven met **medemensen** in de vorm van gelijken, vrienden en medeburgers met wie je samen aan de polis vormgeeft, een essentieel onderdeel is van het goede leven,
- deze sociale verhoudingen krijgen gestalte binnen **instituties** als de familie en de polisgemeenschap, maar de *agora* (het marktplein) moet daarbij aan banden worden gelegd,
- de behoeftes van het **lichaam** moet men in toom houden,
- de **natuur** vormt een statisch hiërarchisch geheel, waarbinnen de mens zich heeft te voegen en
- de geestelijke dimensie of **de zin** ligt in het theoretische leven van de *sophia*.

Hoofdstuk 3 Het goede leven in het Christendom

Het christendom neemt van Plato de vier klassieke, kardinale deugden, matigheid, moed, bezonnenheid en rechtvaardigheid over, maar plaatst daarbovenop drie theologale deugden. Dit zijn deugden die alles te maken hebben met de afstemming van je ziel op het Koninkrijk van God dat het christendom heeft aangekondigd: geloof, hoop en liefde. Deze deugden ontstaan niet – zoals de klassieke deugden door oefenen, maar mensen ontvangen ze van God.

Liefde, als het vermogen om jezelf concreet in te zetten voor het welzijn en de bloei van anderen, geldt bij de theologale deugden als de hoogste deugd. De werken der barmhartigheid werden hieruit afgeleid. De drie christelijke deugden doorbreken de hiërarchie en richten zich op de **bloei van ieder mens**, terwijl Plato's vier klassieke deugden juist de hiërarchie in stand houden, in strijd met de **fundamentele gelijkheid tussen mensen**, die het christendom predikt.

Het grootste verschil tussen het christendom en de klassieke oudheid ligt wellicht in de waardering van arbeid. In de oudheid was arbeid een laag gewaardeerde activiteit voor slaven en vrouwen; in de middeleeuwse steden wordt arbeid juist hoog gewaardeerd.

Hoofdstuk 4 Moderniteit als een project van bevrijding: het autonome individu

De opkomst van de idee van het autonome individu hangt nauw samen met de geschiedenis van het christendom. In de zestiende eeuw ontstaat een burgerlijke cultuur, waarin (rijke) burgers zich losmaken van de feodale orde en overgaan tot zelfbestuur. Dit krijgt een religieuze vertaling in de Reformatie. Niet langer bepaalt de overlevering of de Paus wat als christelijke leer mag gelden. Alleen in de Bijbel, die wordt gezien als het Woord van God, ligt de waarheid. De Bijbelstudie is echter niet alleen voorbehouden aan religieuze voorgangers, maar ook de gelovigen zelf moeten de Bijbel lezen en daartoe verschijnen er in deze periode overal in Europa Bijbelvertalingen in de volkstaal. Zo komt bij de geloofsbeleving het **eigen geweten** centraal te staan, als de laatste doorslaggevende instantie voor de waarachtigheid van iemands eigen geloof. Via het geweten, legt de mens zichzelf de wet op, door leefregels te volgen die hij kent door interpretatie van het Woord van God en zo kan hij zichzelf verbeteren.

Tijdens de **verlichting** worden persoonlijke vrijheid en individuele **autonomie** kernwaarden. Autonomie betekent dan echter niet zomaar ieders vrijheid om te doen waar hij of zij zin in heeft, maar zichzelf de wet opleggen. In de verlichting komen twee aspecten van het moderne vrijheidsverlangen naar voren:

1. persoonlijke vrijheid betreft rechten die alle anderen met betrekking tot iemand moeten respecteren en
2. de individuele autonomie betekent dat een persoon het recht heeft om het eigen leven zó in te richten als deze goed acht op morele of religieuze gronden.

De filosoof **John Locke** is grondlegger van het liberalisme waarin het individu **onvervreembare rechten** krijgt op zijn eigen leven, vrijheid en persoonlijk eigendom, waarop niemand inbreuk mag maken. Een staat kan echter alleen die religies toestaan die de persoonlijke (gewetens)vrijheid niet te zeer ondermijnen. Locke acht het goede leven zonder heldere, individuele eigendomsrechten ondenkbaar en deze eigendomsrechten worden – in overeenstemming met het protestantisme – gebaseerd op de arbeid die mensen leveren.

Immanuel Kant vraagt zich af hoe **vrijheid** nog denkbaar is in een natuur die de moderne natuurwetenschappen kunnen begrijpen als een volledig wetmatig te beschrijven systeem, waarin iedere verandering een oorzaak heeft die daaraan voorafgaat (**causaliteit**). Hij ziet die wetmatig causale samenhang echter alleen in de **fenomenale wereld**: de wereld zoals die aan ons verschijnt en die ons kenvermogen zélf heeft gestructureerd. Voor de moraal acht hij een vrije wil noodzakelijk en daarvoor bestaat ruimte in de **noumenale wereld**; de werkelijkheid 'achter' de verschijnselen. De menselijke waardigheid als een vrij persoon heeft alles te maken met het vermogen om zichzelf en anderen te denken als vrije personen. De menselijke morele autonomie betekent voor Kant niet dat een mens zomaar kan doen wat hij zelf wil, maar dat hij de stem van de **rede** volgt. Daartoe formuleert Kant de categorische imperatief: handel zó dat je kunt willen dat de maxime van je handeling een algemene natuurwet wordt. Een autonoom individu kan hiermee rationeel bepalen hoe hij moet handelen met het oog op de eigen waardigheid en die van anderen als vrije personen. Zo doordenkt Kant rationeel de protestantse geloofsveraring en maakt hij deze universeel.

De autonomiegedachte die aanvankelijk de burgerlijke cultuur ondersteunt, vormt voor **Søren Kierkegaard** in de 19de eeuw juist een uitgangspunt voor kritiek op de verlichting en het bijbehorende burgerschap. Hij verzet zich tegen een uitwerking van de christelijke boodschap in een systeem van burgerlijke idealen van leefregels, omdat deze rationalisering van het geloof afbreuk doet aan de radicaliteit van de individuele verhouding met God. De mens rechtvaardigt voor zichzelf wat hij doet vanuit de zekerheid van zijn geloof, ook al is dat soms onbegrijpelijk voor anderen.

Kierkegaard is de vader van het **existentialisme** dat in de 20ste eeuw grote invloed zal uitoefenen binnen de filosofie. Voor existentialisten is een goed leven een authentiek en individueel leven, waarin de mens niet meegaat met de massa of de burgerlijke cultuur. Het individu moet worden bevrijd uit de gevangenschap van een valse burgermoraal, die men zichzelf oplegt uit angst voor zijn eigen verantwoordelijkheid voor zijn bestaan.

Authenticiteit is kenmerkend voor de manier waarop mensen in onze tijd het goede leven willen inrichten. Als autonomie echter niet méér betekent dan 'dat bepaal ik zelf wel', lijkt deze puur formeel, abstract en ook leeg te worden.

Hoofdstuk 6 De moderniteit en de vrije markteconomie: het goede leven op een vulkanische breuklijn

Vanaf de late 18de eeuw begint de moderne economie in een steeds hoger tempo wetenschap en techniek in zich op te nemen. Tegenwoordig zijn wetenschap en technologie een wezenlijk onderdeel van de vrije marktprocessen.

Adam Smith wordt vaak gezien als de vader van het moderne denken over economie en twee ideeën die men altijd met zijn naam verbindt, zijn:

1. de markt werkt alleen en voor zover alle spelers op de markt bezig zijn met (maximalisatie van) hun **eigen belang** en
2. de markt is een mechanisme dat wordt gestuurd door een **onzichtbare hand** en als iedereen puur bezig is met zijn eigenbelang levert dit altijd de beste uitkomsten op.

Hiermee schuift men Smith echter een mensbeeld van Thomas Hobbes en Bernard de Mandeville (zie hoofdstuk 7) in de schoenen, terwijl we bij hem een veel rijker beeld van de mens en de vrije markt tegenkomen. Hij merkt op hoe overgeleverde rijkdom vrijwel alle mensen lui maakt, maar stelt vast dat rijkdom in West-Europa niet was ontstaan door de voorraad goud en zilver in de kluizen, maar dat **arbeid** de beslissende factor was in de westerse wereld.

Hierbij leidt een ver doorgevoerde **arbeidsdeling** tot een veel grotere productie en tot welvaartsgroei. Nadeel van zo'n vèrgaande arbeidsdeling is een **dehumaniserend effect**: mensen ervaren de hele dag aan de lopende band dezelfde handeling verrichten als geestdodend en dat maakt mensen dom. Daarom pleit Smith voor **onderwijs voor iedereen**, zodat men de geest kan verruimen door te lezen en als privépersoon menselijk en creatief kan blijven. Hiervoor is er een staat nodig die deze kwalijke kanten van de vrije markt intoomt en compenseert.

Een levendige vrije markt veronderstelt

- een vermogen om ons in te leven in de wensen van anderen en om ons te richten op het eigenbelang van de ander. Smith noemt dit vermogen **sympathy** en
- ook **geld** voor het goed kunnen ruilen van producten, waarbij de prijzen – zowel van arbeid als van goederen – een natuurlijk evenwicht brengen tussen vraag en aanbod.

Zo kan de markt voor Smith de plaats zijn waar het talent en aanbod van de één afgestemd raakt op de vraag van de ander.

Zoals Locke een politiek liberalisme introduceert, met eigendomsrecht en een individueel recht van spreken, zo ontstaat bij Smith het economisch liberalisme. Dit vooronderstelt:

- een **staat** die de economische en juridische ruimte opent en bewaakt en
- een goed functionerende burgerlijke **moraal**: fatsoen, deugdzaamheid en betrouwbaarheid.

Wanneer **Karl Marx** echter vijftig jaar na Smith de economie bestudeert, constateert hij niet de ideale wereld die Smith voor ogen stond, maar een massieve ellende bij de arbeiders; het verpauperde proletariaat. Feitelijk was Smith' principe van concurrentie uitgelopen op een race om te kunnen produceren tegen nóg lagere kosten dan de concurrent en had de moderne rechtstaat juist nieuwe uitbuitingsstructuren gecreëerd. In een vrije markt gebaseerd op privébezit van productiemiddelen, mogen juridisch alle mensen wel vrij en gelijk zijn, maar economisch en sociaal is er juist meer ongelijkheid tussen de mensen ontstaan.

In Marx' analyse van de economie speelt geld of **het kapitaal** een centrale rol. Geld is niet langer alleen een ruilmiddel, maar het is een eigen macht en een doel op zich geworden: een middel om nog meer geld binnen te halen. Hij voorspelt echter dat de kapitalistische samenleving doordat arbeiders het steeds slechter krijgen en bedrijven elkaar kapot zullen concurreren, uiteindelijk in één zal storten, waarmee een einde zal komen aan de uitbuiting van de arbeiders.

Ondanks dat Marx' voorspelling is uitgebleven, onderscheiden de auteurs drie verwoestende gevaren die in de vrije markt schuilen:

1. **dehumanisering**, die Smith al benoemde, maar die Marx nader uitwerkt als **vervreemding** van de mens van zijn eigen arbeid,
2. **ecologische uitputting**, waaraan volgens Thomas Malthus slechts met een drastische geboortebeperving valt te ontkomen en
3. **financiële verstikking**, een disproportionele groei van de hoeveelheid geld in de wereld in verhouding tot de reële economie (de zichtbare bedrijvigheid), waarbij de financiële sector in feite de economie overneemt.

Joan Tronto signaleert dat met de invoering van de vrije markt, een scheiding plaatsvindt tussen de private en de publieke sfeer, waarbij ook de politiek wordt beperkt en bepaald door het economisch

redeneren. Volgens haar leidt dit tot een verschraling van het morele debat in het publieke domein doordat men geen 'sentimentele' vragen meer mag stellen over aandacht, kwetsbaarheid, compassie of vertrouwen, omdat de economie of de politiek nu eenmaal zo zouden zijn dat er enkel ruimte bestaat voor een financieel-economische kosten/batenanalyse. Gezondheidszorg vormt volgens Tronto echter wel degelijk een publieke taak en dient daarom een onderwerp te zijn voor de politiek.

Deel II Vijf dimensies van het goede leven

Hoofdstuk 7 Mens in enkelvoud, mens in meervoud: relaties

De **virtuele wereld** vormt de nieuwe biotoop van de moderne mens. Zeker in de virtuele wereld worden ons steeds meer zaken uit handen genomen en lijkt veel op afroep beschikbaar. Het internet dringt ons bovendien terug in onze individuele belevingswereld. Door deze virtualisering gaat ook de lichamelijke dimensie (lichamelijk contact, seksualiteit) verloren. De virtuele biotoop van internet kan echter alleen maar bestaan dankzij een algehele **rationalisering** van onze sociale werkelijkheid, waarbij de computer ons helpt om te plannen, berekenen, communiceren, enzovoorts. Hierbij lijkt een bepaald vrijheidsideaal uit te monden in een zeker **sociaal atomisme**: een onvermogen tot betekenisvolle relaties met echte mensen.

Recente, zogenoemde **neoklassieke** economische theorieën verdedigen **hebzucht en egoïsme** als een manier om het goede leven gestalte te geven waarvan iedereen in financiële zin beter wordt. Mensen moeten vooral hun eigenbelang nastreven en zich daarbij nauwelijks bekommeren om het belang van anderen. Zo'n verdediging van een zelfzuchtig mensbegrip komt al in 1714 voor bij **Bernard de Mandeville**, die klassieke ondeugden systematisch herinterpreteert als aanjagers van de economische ontwikkeling en nog eerder bij **Thomas Hobbes** die een goede sociale orde baseert op egoïsme.

In de jaren tachtig van de 20ste eeuw woedt vooral in de Verenigde Staten een verhit debat tussen **liberalen** en **communitaristen**. Liberalen benadrukken vooral de rechten van het vrije individu, terwijl communitaristen juist de nadruk leggen op de **gemeenschap** waarin een mens leeft en waarop deze zich moet afstemmen. Communitaristen vinden het liberale mensbegrip van het autonome individu en "leven en laten leven", te *dun* om er een samenleving op te bouwen. Hierbij ontbreekt namelijk een inhoudelijk concept van het goede leven, dat de één zich verbonden laat weten met de ander. Communitaristen achten een *dikkere moraal* nodig met de idee van de gemeenschap en de bijbehorende specifieke zeden. Inmiddels is de tegenstelling tussen liberalen en communitaristen afgezwakt in de zin dat ook liberalen beseffen dat voor werkelijke vrijheid tenminste een gemeenschap nodig is waarin burgers rechten erkennen en respecteren. Communitaristen zien ook de noodzaak in van waarborgen voor individuele vrijheid, omdat anders de gemeenschap een totalitair karakter krijgt. Het debat heeft wèl geleid tot een nieuwe aandacht voor het **concept van deugd**. Het gaat hierbij niet alleen om de vrijheid om zomaar alles te doen wat er in je opkomt, maar ook om de vorming van het individu tot een vrij wezen. Deugden houden verband met een omgeving die voor deugden een oefenruimte moet zijn.

Aristoteles' deugdethiek is in het moderne filosofische debat wat in vergetelheid geraakt, maar **Alasdair MacIntyre** bepleit in 1981 een serieuze rehabilitatie van de deugdethiek. Hij ontwikkelt een nieuw concept van deugd dat breder toepasbaar is dan alleen binnen de aristocratische samenleving, maar ook binnen het bedrijfsleven en allerlei organisaties. **Practice** is hierbij een cruciaal begrip. Het duidt samenwerkingsverbanden aan van mensen die gezamenlijk zorgdragen voor een gemeenschappelijk goed en daarbij bepaalde gezamenlijke standaarden van excellentie hanteren. Zo'n *practice* is mede gericht op **internal goods** (interne goede zaken) die te maken hebben met de kwaliteit van de praktijk. Zulke *practices* en hoe iemand daarin staat, bepalen mede iemands identiteit. MacIntyre is niet tegen **external goods** (uitwendige goederen) zoals macht, genot, geld en aanzien, maar waarschuwt dat het nastreven van zulke externe goederen bijna onvermijdelijk de interne goederen corrupteert. Dat kan betekenen dat mensen, bijvoorbeeld met rendementsdenken of een bonuscultuur, de aard van hun werk meer en meer uit het oog verliezen. Waar de **coöperatieve structuur** van de praktijken niet wordt erkend en waar niet daarnaar wordt gehandeld, treedt vervreemding op tussen professionals en manager, tussen dienstverleners en klanten en tussen instituties en de samenleving.

Om de analyse van de relationaliteit van het mens-zijn compleet te maken, moeten we op zoek naar een filosoof die een meer evenwichtige balans tussen individu en gemeenschap formuleert, zoals **Georg W.F Hegel**. Voor hem vormt het recht de ordening van de gemeenschap, maar hij wil dit verzoenen met het moderne principe van persoonlijke vrijheid. Hij noemt de ordening van de collectieve sfeer ook wel **de zedelijkheid**. Met haar zedelijke instituties opent de moderne **burgerlijke**

maatschappij de ruimte waarin een individu pas echt vrij kan zijn. Toch is een mens binnen de zedelijkheid altijd al lid van een collectief verband.

Volgens Hegel moet de ware vrijheid juist worden begrepen in relatie tot de ander. Deze betreft een relatie van **Anerkennung**; erkenning. Deze *Anerkennung* moet zijns inziens worden begrepen als '**verdubbeling van ons zelfbewustzijn**'. Hiermee bedoelt hij dat het ik wij wordt en het wij ik wordt; ik ben als persoon pas werkelijk vrij voor zover ik mijzelf en de ander acht als persoon en ook omgekeerd die ander mij en zichzelf acht als persoon. Hiermee wijst Hegel het atomaire vrijheidsbegrip af. Deze wederzijdse erkenning krijgt voor Hegel niet alleen gestalte in dagelijkse omgangsvormen, maar ook in instituties, de familie, de staat en de burgerlijke maatschappij, waartoe ook de economie behoort..

Arbeid en de markt behoren voor Hegel tot de burgerlijke maatschappij. Het systeem der behoeften, betekent hier dat iemand zijn behoeften niet onmiddellijk bevredigt, maar **bemiddelt door arbeid** en iets voortbrengt dat door een ander nuttig, prettig of goed wordt bevonden. Zo vormt iemand zichzelf en daarmee verzoent hij zijn eigen vrijheid en geluk met de gemeenschap. Dit systeem heeft precies als kern: **wederzijdse erkenning**. Deze algemeenheid van productie en consumptie leidt tot de vorming van collectieven binnen de gemeenschap die onderling op elkaar betrokken zijn. In zulke corporaties en in de staat worden private belangen door wederzijdse erkenning verzoend in een **bestendige gezamenlijkheid**. Waar het individu toetreedt tot bepaalde vakmatige verbanden, vindt op het meest omvattende niveau een verzoening plaats tussen individu en gemeenschap.

Hoofdstuk 8 De Januskop van instituties

Instituties maken mogelijk dat mensen gezamenlijk veel grotere dingen realiseren dan ze individueel zouden kunnen en zonder instituties zou het goede leven niet mogelijk zijn. Dankzij instituties kan ook individuele vrijheid vorm krijgen. Instituties kunnen echter ook een bedreiging vormen voor het goede leven doordat ze juist de individuele vrijheid inperken.

Instituties zijn min of meer vaste, gedeelde handelingspatronen die het mogelijk maken dat mensen gezamenlijk iets kunnen realiseren (en beschermen) dat zij goed achten. Hierbij kan men **harde en zachte instituties** onderscheiden. Harde of tastbare en aanwijsbare instituties hebben vaak een aanwijsbaar machtspunt, een drager, terwijl zachte instituties op dit punt diffuser zijn en meer 'tussen de oren zitten'. Van zo'n harde institutie ben je ook als individu lid, terwijl er anderen bestaan die er geen lid van zijn.

Instituties bestaan niet geïsoleerd op zich, maar **hangen met elkaar samen** doordat er altijd sprake is van machten die elkaar mede mogelijk maken en begrenzen. Een zelfstandige economische sfeer maakt het mogelijk dat iemand zijn eigen bestaan opbouwt, los van zijn familie, door zijn talenten te ontwikkelen en een beroep uit te oefenen waarvoor hijzelf in vrijheid kiest. Voor arbeid als centrale productiefactor van de economie zijn in verband met het aanleren van kennis en vaardigheden instituties als scholen noodzakelijk.

Als het gaat om de bevrijding van het individu, worden instituties echter al snel gezien als onderdrukkend. **Karl Marx** signaleert dat de instituties van de moderne samenleving bijdragen aan het rechtvaardigen en verstevigen van de positie van één klasse in de samenleving: de **bourgeoisie** (de rijke burgerij). Hij formuleert zijn kritiek op de repressieve instituties met zijn begrippenpaar: **onderbouw** versus **bovenbouw**. De sociaaleconomische verhoudingen: de verdeling van de productiemiddelen en kapitaal, arbeidsdeling en het economisch verkeer samen, vormen de onderbouw (de eigenlijke basis) van het menselijke bestaan. De feitelijke machts- en eigendomsverhoudingen worden ideologisch gereflecteerd in de bovenbouw. De bovenbouw zijn de belangrijke zachte en harde instituties van de samenleving: religie, wetenschap, kunst en moraal. Het recht en de staatsmacht zijn in feite de uitdrukking van het **klassenbelang** van de bourgeoisie. Hierdoor is het bewustzijn van mensen vaak een **vals bewustzijn** en dragen de bijbehorende instituties bij aan de instandhouding van de onderdrukking.

Michel Foucault kritiseert de instituties van de moderne staat door te wijzen op de collectieve machtsconstellaties die mensen onderdrukken door hen te disciplineren op een subtiele wijze waarbij de bestaande toestand wordt voorgesteld als normaal en afwijkingen worden weggedrongen

Jürgen Habermas beschrijft de modernisering als een rationaliseringsproces, maar stelt dat daarbij eenzijdig de ruimte werd gegeven aan **instrumentele rationaliteit** ten koste van **communicatieve rationaliteit**. We hebben met de staat en de vrijmarkteconomie grote institutionele domeinen in het leven geroepen, om onze wereld zo effectief en rationeel mogelijk te beheersen, maar daardoor is de ruimte om ook te spreken over de doelen die men nastrevenswaardig vindt en waarover men probeert te komen tot een gemeenschappelijke opvatting, in het gedrang gekomen. De staat en/of de markt proberen soms op heel subtiele wijze de leefwereld naar hun hand te zetten, dringen ongevraagd binnen en nemen feitelijk de controle over. Habermas noemt dat **kolonisering** van de leefwereld en

het goede leven. De staat en de markt kunnen hiermee verhinderen dat men nog kritiek op hen ontwikkelt.

In de jaren 80 is de feitelijke ontwikkeling steeds meer de kant opgegaan van **economisering**. Als eind jaren 80 het Oostblok-communisme definitief instort, begint een proces dat later vermarkting is gaan heten: de overheid gaat zich marktachtig hervormen, voorheen publieke instellingen worden geprivatiseerd, banken gaan hun winsten maximaliseren, onderwijsinstellingen moeten gaan concurreren en rendementsdenken en financialisering komen op ten koste van de oorspronkelijke maatschappelijke taak en bestaansredenen van allerlei organisaties.

Toch kan men bij het proces van economisering varianten van de vrijemarkteconomie onderscheiden, zoals het **Angelsaksische** en het **Rijnlandse model**. In het Angelsaksische model spreekt het voor zich dat mensen het recht hebben om hun eigen, private geluk na te streven. Dan is de markt bij uitstek de plaats waar mensen hun eigen belangen kunnen maximaliseren, is een onderneming privébezit van de ondernemer, zijn werknemers in dienst zolang de werkgever dat wil en is de onderneming eigendom van de aandeelhouders (*shareholders*), die de leiding van de onderneming tevreden moeten stellen met maximaal rendement – liefst op korte termijn -. Dit komt neer op *shareholder capitalism*. Het Rijnlands model zijn naast vrijheid ook gelijkheid en solidariteit veel sterkere waarden geworden en gebleven. Dit model wordt gekenmerkt door een grote nadruk op het belang van sociale wetgeving die voor alle werknemers goede arbeidsomstandigheden garandeert. In Europa heeft dit geleid tot de opbouw van zogeheten verzorgingsstaten en sociale markteconomieën. Bedrijven moeten hierbij tegelijkertijd de belangen van alle betrokkenen (*stakeholders*) nastreven. Het Rijnlandse model wordt dan ook wel *stakeholder capitalism* genoemd.

Hoofdstuk 9 Het belichaamde zelf en het goede leven

In het Westen heeft men onder invloed van zowel de Griekse filosofie als het christelijk denken lange tijd lichamelijke behoeften opgevat als een **noodzakelijk kwaad**, maar in onze tijd wijzen de opkomst van sport en de nadruk op het belang van een mooi lichaam juist op een toenemende aandacht voor het lichaam en het lichamenlijk welzijn. De ons omringende cultuur speelt een heel belangrijke rol in de manier waarop we ons lichaam opvatten.

Mensen zijn lichamelijke wezens en dat stelt **grenzen aan onze autonomie**, maar – anders dan dieren – zijn mensen niet onmiddellijk bepaald door natuurlijke behoeften en het ritme daarvan maar kunnen ze deze tot op zekere hoogte ontkennen. Onze natuurlijke instincten dwingen ons **niet** tot één bepaalde manier van doen en dat dwingt ons om erover na te denken. Onze behoeftehuishouding kan echter ook eerder dan bij dieren uit balans geraken, waardoor de keuzevrijheid kan omslaan in een **verslaving**, die de individuele autonomie teniet doet.

Onze ogenschijnlijk natuurlijke behoeften worden gecultiveerd. Lichamelijke behoeften en verlangens hebben zo een **culturele** en een **verstandelijke dimensie**, waarbij ook de voorkeuren van het collectief en zijn instituties een belangrijke rol spelen. In je consumptiepatronen ben je er ook meer of minder van bewust dat je behoort tot een bepaalde groep mensen, zodat deze deel uitmaken van je **sociale identiteit**.

De verregaande mechanisering en automatisering heeft een bevrijding van onze lichamelijke gebondenheid gebracht, zodat een volledig vrije verhouding tot onze lichamenlijkheid is ontstaan: **ontlijving van het lichaam**. Een comfortabel leven is mogelijk geworden omdat we veel machines en apparaten voor ons in werking zetten die onze kracht vergroten en de wereld veranderen. In dit comfortabele leven binnen een technische biotoop heeft het lichaam nu veel meer een **consumptieve betekenis** gekregen. Het consumerende lijf is zo geworden tot het hoofddoel van het comfortabele leven, voluit gefaciliteerd door de techniek en de markt. Bij de ontlijving in de moderne wereld blijft het lichaam echter wél in beeld, doordat een virtualisering van ons bestaan plaatsvindt, waarbij we erkenning nastreven door virtuele manifestaties van lichamenlijke aantrekkelijkheid of mogelijkheden nastreven tot manipulatie. Het lichaam kan worden tot een soort passief genotsinstrument.

Immanuel Kant erkent dat mensen zich vaak laten sturen door hun neigingen, maar stelt dat wij niet echt vrij zijn als wij ons enkel laten leiden door onze lichamenlijke behoeften, omdat wij ons dan hebben uitgeleverd aan onze neigingen.

Met het utilisme van **Jeremy Bentham** krijgen het najagen van plezier en het voorkómen van pijn echter een centrale plaats binnen de ethiek. De natuur heeft volgens hem de mensheid geplaatst onder de heerschappij van deze twee 'soevereine meesters'. Bentham verdedigt dat wij moeten toegeven aan het **nutsprincipe**, waarbij nut alles betekent wat plezier, geluk of voordeel voortbrengt of wat onbehagen, pijn en ongeluk tegengaat. De beide 'meesters' zijn zo direct verbonden met lichamenlijke ervaringen, pijn, plezier en genot, zodat hij de mens primair opvat als een belichaamd zelf. De filosofie van Bentham loopt vooruit op het **moderne economische denken** waarbij de

consument rationeel, calculerend bepaalt welke bestedingen het leven zo aangenaam mogelijk maken.

Kant zou echter over Benthams benadering kunnen stellen dat wij juist onvrij zijn – en niet autonoom – als we ons niet laten leiden door redelijkheid maar door lichamelijke prikkels van genot en pijn, zoals de junkie die zijn vrijheid verliest.

De psychoanalyticus **Sigmund Freud** acht het onmogelijk om met behulp van de ratio of het bewustzijn je eigen passies te doorgronden of te beheersen. Het deel van de persoonlijkheid waarin zich de lusten en driften bevinden, heeft namelijk een stuwende en sturende kracht die leidt tot zichtbaar gedrag dat slechts ogenschijnlijk niets te maken heeft met die weggedrukte lusten. Zo kunnen ook veel vormen van consumptie een sublimatie van seksualiteit zijn.

De consumptiecultuur heeft volgens **Hannah Arendt** weerslag op ons mens-zijn. Volgens haar kenmerken drie basisactiviteiten het mens-zijn: **arbeid, werken en handelen**. Arbeid betekent hierbij dat mensen direct bezig zijn om in uitwisseling met de natuur te overleven. Werken is het creëren van meer duurzame zaken, die blijven voortbestaan nadat hun makers zijn verdwenen. Handelen heeft te maken met nieuwe initiatieven die mensen ondernemen te midden van en samen met andere mensen. Handelen gebeurt in de sfeer van de vrijheid en van wederzijdse beoordeling. In de moderne tijd is de sfeer van de arbeid centraal komen te staan en daarmee de sfeer van de noodzaak en het cyclische ontstaan en vergaan. Nog maar nauwelijks is iets geproduceerd of het is alweer geconsumeerd en weggegooid en dat geldt zelfs voor kunstwerken. Het bewust gezamenlijk inrichten van de wereld verdwijnt.

Er bestaan inzake een **lichaamsethiek** verscheidene benaderingen, die benoemen hoe we kunnen omgaan met ons lichaam en onze behoeften op een manier die recht doet aan onze vrijheid en waardigheid. **Plato** en **Aristoteles** menen dat levensgeluk slechts valt te bereiken als het denkende deel van de ziel aan het hoofd staat van de ziel. Zo komt Plato tot een lichaamsethiek waarin het lustvol verlangen (*epithumia*) moet worden overstege door de emotionele bezieling (*thymos*). De **stoïcijnen** verdedigen dat een levenshouding van onaangedaanheid (*apatheia*) kan worden bereikt door de passies met de rede in bedwang te houden. Dan kom je als vanzelf uit bij deugden als matigheid, vrijgevigheid en vrij zijn van jaloezie. **Francis Fukuyama** en **Peter Sloterdijk** komen met een moderne interpretatie van Plato's en Aristoteles' *thymos* en vatten het thymotische verlangen op als een wens in strijd met de economische en seksuele begeerte om het materiële comfort te overstijgen en hogere levensvormen te bereiken. Dan draait in feite alles om vorming.

Hoofdstuk 10 De kwetsbaarheid en (over)macht van de natuur

Sinds tientallen jaren woedt er een debat over de manier waarop mensen rekening kunnen en moeten houden met het milieu. In antwoord op de vraag waarom de zorg voor de natuur moet worden gerekend tot het goede leven geeft men vijf soorten argumenten:

1. het actueel antropocentrisch redeneerpatroon,
2. het intergenerationeel redeneerpatroon,
3. het redeneerpatroon met als uitgangspunt dat mensen geen leed mogen toebrengen aan wat kan lijden,
4. het redeneerpatroon dat een intrinsieke waarde van de natuur claimt en
5. *deep ecology*.

Het **actueel antropocentrisch redeneerpatroon** stelt dat mensen zozeer afhankelijk zijn van hun natuurlijke omgeving dat ze er voorzichtig mee moeten omgaan, omdat we er anders last van ondervinden of zelfs gevaar lopen. Het **intergenerationele redeneerpatroon** stelt dat wij niet alleen moeten rekening houden met de mensen die nu bestaan, maar dat wij ook een verantwoordelijkheid hebben voor het welzijn van toekomstige generaties. Het redeneerpatroon met als uitgangspunt dat mensen **geen leed mogen toebrengen aan wat kan lijden**, stelt dat men het lijden van dieren even zwaar moet meetellen in morele afwegingen als menselijk lijden. Het redeneerpatroon dat een **intrinsieke waarde van de natuur** claimt, stelt een plicht centraal tot zorg voor de natuur, die wij sowieso zouden hebben, of wij er nu direct beter van worden of niet. Het redeneerpatroon van de **deep ecology** gaat ervan uit dat de ecologische problematiek vraagt om een radicale heroriëntatie van onze moderne antropocentrische houding.

Martin Heidegger heeft niet specifiek geschreven over ecologische problematiek, maar wel een fundamentele kritiek geformuleerd op de moderne ervaring en omgang met de natuur. Volgens hem hangen de mechanisering van het wereldbeeld en de opkomst van de moderne techniek samen. De nieuwe verhouding tussen mens en wereld die er met de moderne techniek ontstaat, noemt hij het **gestel**. Waarheid interpreteert hij als onthuld of ontdekt-zijn of ontslotenheid. Deze waarheidsopvatting herleidt hij tot het oude Griekse woord voor waarheid: **aletheia** (onverborgenheid). Deze waarheidsopvatting is ook van toepassing in het praktische leven, in de zin van het 'ontdekken'

van het gebruik van een hamer of een pen. Het **verschil tussen oude techniek en moderne techniek** is dat de oude techniek een techniek is van voortbrengen ("*hervorbringen*") en moderne techniek een techniek is van opvorderen of opeisen ("*herausfordern*"). In de moderne techniek worden dingen in aanwezigheid gesteld en de gehele wekelijkheid wordt gemaakt tot een bestelbaar bestand. Voor Heidegger is de mens niet een autonoom subject dat de wereld kan doorgronden met zijn ratio, maar een wezen dat open staat voor een bepaalde wijze van waarheid in de zin van ont-bergen (*entbergen*) en daarop kan worden aangesproken. Dit noemt hij een **Dasein**. In het wezen van de moderne techniek schuilen verschillende gevaren:

1. de mens kan zelf worden opgenomen in het gestel en daarmee zèlf iets worden wat wordt beheerst en opgebruikt,
2. de moderne techniek kan met zijn beheersingsdrang alle andere vormen van ontdekken en ontbergen in het gedrang brengen, verdraaien, verbannen of zelfs vernietigen en
3. de mens kan het idee hebben heerser te zijn over de wereld en zich daardoor niet meer aangesproken voelen om deel te nemen aan een bepaald waarheidsgebeuren.

Bruno Latour bepleit een andere soort van denken die de mens niet langer neerzet als soeverein subject. Het hele **onderscheid tussen subject en object**, dat zo kenmerkend is voor de moderniteit, is wel zeer invloedrijk geweest, maar we hebben nooit echt voluit en exclusief volgens dit schema geleefd. Volgens Latour leven we in een veel rijkere en meer gevarieerde wereld dan de moderniteit ons theoretisch voorschotelt, handelen we ook daarnaar en hebben we ook weet daarvan. Hij verdedigt een **radicaal empirische interpretatie van onze ervaring**. Deze behelst een filosoferen dat zich wil baseren op *niets anders* dan op de ervaring, maar dan ook op *niets minder* dan de ervaring; beleving van schoonheid, gevoelens van liefde en krenking zijn hierbij eveneens van belang. Het ruimere ervaringsbegrip van Latour is relevant voor de manier waarop we omgaan met ecologische problematiek omdat het consequenties heeft voor onze ervaring van de natuur en de aarde, de plaats van markt en economie in relatie tot de aarde en de gespannen verhouding tot de wetenschap.

Men kan milieuproblematiek ook aanpakken door hierbij de **instrumentele rede** in te zetten. Dan blijft men zoeken naar een zo efficiënt mogelijke inzet van middelen voor beperking van schade aan natuur en milieu. Zo kan men **op de vrije markt** invloed uitoefenen

1. door het milieu te beprijsen, bijvoorbeeld met verhandelbare emissierechten,
2. door directe overheidsregulering vervuulende activiteiten verbieden of
3. door consumentengedrag, waarbij consumenten bepaalde producten juist niet kopen op grond van andere overwegingen dan de prijs, zoals het milieu.

Hoofdstuk 11 Op zoek naar een zinvol leven

De **vraag naar zin** betreft de vraag wat een geslaagd leven is, mede in het licht van de plaats van de mens in de kosmos, geboorte, dood en de vergankelijkheid der dingen. Telkens gaat het erom dat mensen hun leven plaatsen in een groter verband waaraan hun leven dan een bijdrage vormt of waarvan het onderdeel is.

In de loop van de mensheidsgeschiedenis werd de zinsbeleving heel vaak verbonden met transcendentie: dat wat onze tastbare werkelijkheid overstijgt, het goddelijke, het leven na de dood of het spirituele. Friedrich Nietzsche stelt echter in de 19de eeuw dat met "de dood van God" al onze maatschappelijke, culturele en zelfs onze persoonlijke waarden op het spel staan. De rationele fundering van de moraal, zoals men die probeerde te geven in de verlichting is in zijn ogen een schijnvertoning, die niet kan waarmaken wat ze beweert. Daarom beschouwt hij de toestand van onze cultuur als **nihilisme**: het wegvallen van de bestaande moraal, dat ons dwingt om opnieuw naar onszelf te kijken en naar onze plaats in het zijnsgeheel. Na "de dood van God" dienen we ook de zin van het menselijk handelen anders te begrijpen en bepaalt niets meer en niets minder dan wil tot macht de ultieme zin van ons handelen. Juist nu kan de **Übermensch** tot leven komen. Dit is een mens die zich heeft ontworsteld aan de kuddemens en als grootse enkeling zelf zijn waarden weet te scheppen. Zo is deze ver verheven boven de massa en vormt zelfs de ultieme zin van hun bestaan. Nietzsche heeft grote invloed uitgeoefend op de filosofie van de 20ste eeuw met zijn kritiek op het repressieve en nivellerende karakter van de moderne maatschappij, maar ook zijn ideeën over de **Übermensch** hebben grote weerklank gevonden in de kunst, politiek en economie. Zo vormt voor Ayn Rand de vrije markt de speelruimte bij uitstek voor **Übermensen**, die zonder enige compassie voor hun medemens zijn verwikkeld in een concurrentiestrijd van allen tegen allen.

Charles Taylor constateert dat de vraag naar zin in de moderne tijd een transformatie ondergaat van geloof in God en religie als een vanzelfsprekendheid in 1500 tot primair een optie die vele kleuren kan aannemen, ook naast hele ander mogelijkheden in 2000. **Taylor's analyse** is dat het christendom vanaf de vroege middeleeuwen een levenskader bood dat leidde tot een cultuur waarin **zelfreflectie**

belangrijk werd, in gesprek met God, over de manier waarop ik een goed, niet zondig leven leidt. Dit leidde tot een concentratie op de mens zelf en zijn vermogens tot **zelfdiscipline**. Vanuit de vraag of God hiervoor wel nodig was, ontwikkelde zich het **seculiere humanisme** als alternatief voor het christendom. Doordat echter nogal wat mensen het verlichte humanisme ervaren als oppervlakkig, leeg en onwaarachtig, ontstaat al in de 19de eeuw bij Marx, maar vooral bij Nietzsche een anti-verlichting en een **antihumanisme**. Dit beschikbaar komen van meerdere, onderling onverenigbare levensbeschouwelijke opties – christendom, humanisme en antihumanisme – noemt Taylor het **Nova-effect**. Deze Nova heeft weinig te maken met een conflict tussen geloof en wetenschap maar veel meer met een behoefte om goede mensen te zijn die zelf verantwoordelijk zijn voor eigen lot en leven. Vanaf de jaren 60 van de 20ste eeuw ziet Taylor een **supernova** plaatsvinden: religie en levensbeschouwing verliezen hun collectieve en gemeenschapsvormende karakter en worden een hyperindividuele aangelegenheid. Daarmee leven we nu in een radicaal plurale tijd, waarbij iedereen zijn of haar eigen levensbeschouwing maakt. We zijn **cross-pressured** in de zin dat ieder bij enig nadenken de aantrekkingskracht voelt van de andere posities. Voor de **kunst** is hierbij volgens Taylor een bijzondere rol weggelegd: haar uitdrukingskracht omtrent menselijke diepte blijft behouden en is voor velen, humanisten en antihumanisten, bij uitstek de vervanging van religie.

Het antihumanisme zoals dit voorkomt bij Nietzsche is niet de enig mogelijke uitkomst van het nihilistische verzet tegen transcendentie. **Albert Camus** beklemtoont de zinloosheid en absurditeit van deze wereld en dit bestaan. Zo beaamt hij aanvankelijk de kwetsbaarheid van het bestaan. Later probeert hij echter de nihilistische consequenties van de absurditeit af te weren door het bestaan positief te beamen. Voor goed handelen is volgens hem geen eeuwigheid, onsterfelijkheid of God nodig. Zo presenteert hij een radicaal immanent alternatief voor de christelijke liefde (*agapè*) zonder uit te komen bij de wil tot macht (zoals Nietzsche) en een soort Darwiniaanse ethiek als laatste grond van het bestaan..

De laatste decennia is uit de diensteneconomie een nieuw type economie ontstaan: de beleveniseconomie. Daarin gaat het primair om het aanbieden en consumeren van sensaties zoals vakanties, concerten, pretparken, fietstochten en bungeejumpen. Daarbinnen wordt de **transformatie-economie** waargenomen. Hierbij gaat het om het groeien als mens en het steeds weer vinden van toegevoegde waarde voor jouw leven. Terwijl nogal wat filosofen en intellectuelen al enkele eeuwen werken aan materialisering en secularisering van de wereld, maakt zo de markt een proces door van immaterialisering en **spiritualisering**. Deze ontwikkeling heeft twee implicaties:

1. grote commerciële, belevingsgerichte bedrijven die op een indrukwekkende manier zinthema's aan de orde weten te stellen die de 21ste eeuw tot een mythische en religieuze eeuw kunnen maken en
2. de markt deze zinthema's daarmee wel inkleurt en deze neigen tot een vluchtige consumptiecultuur.

De vrije markt kan ook de gestalte aannemen van een **ideologie**. Daarbij kan de gedachte een betere wereld tot stand te brengen een radicaal individuele invulling krijgen: op de markt krijgt iedereen de kans om zijn eigen volmaaktheid te bereiken, maar omdat er maar één leven is, moet je ook in dit leven slagen en wat je in dit leven bereikt, is jouw verdienste. De **paradox van de verwerkelijking van de vrijheid via de vrije markt** in de prestatie maatschappij, is nu dat we juist nu we op grote schaal afscheid hebben genomen van de religie pas radicaal **protestants** lijken te zijn geworden, doordat arbeid en beroep essentieel zijn geworden voor ons idee van een goed leven. Zo leidt de prestatie maatschappij tot **grote psychische druk voor het individu** omdat tegenwoordig iedereen zo snel mogelijk moet slagen in het leven en anders geldt als een *loser*.

De subjectieve vrijheid van het individu valt niet te verabsoluteren omdat de dimensies van het goede leven geen dimensies zijn die we zomaar kunnen kiezen. Deze dimensies maken het goede leven feitelijk ook altijd kwetsbaar. **Martha Nussbaum** onderscheidt twee strategieën voor omgaan met afhankelijkheid en kwetsbaarheid in het menselijk leven:

1. een immuniseringsstrategie, waarbij men het leven zó probeert in te richten dat het geluk niet langer kan worden verstoord door alle externe factoren en
2. een strategie van beamen van de kwetsbaarheid van het leven, waarbij men poogt koers te houden in zeer wisselende omstandigheden.

Slot Voorbij de moderniteit

Als men de abstracte vrijheid van het individu verabsoluteert binnen de context van de moderne markt, dan ondermijnt dat de vijf dimensies waarbinnen die vrijheid pas vorm kan krijgen doordat

- men relaties met anderen vooral gaat beoordelen in termen van opbrengsten voor het individu,
- instituties eenzijdig zó worden ingericht dat ze eenzijdig de economie gaan dienen,

- het lichaam bij uitstek het jachtterrein wordt van marketeers voor lekkere prikkels,
- men de natuur gaat zien als oneindig exploiteerbaar en
- de zinvraag ondergeschikt wordt aan een vloedgolf van belevissen in het hier en nu.

Leesteksten

Primaire tekst (1): Aristoteles – *Ethica Nicomachea*

Geluk is het doel van ons handelen. De mens heeft als eigen taak een leven van het rationele deel van de ziel. Het goed van de mens bestaat in de activiteit die het meest in overeenstemming is met haar voortreffelijkheid (**aretè**). Voor voortreffelijkheid is het nodig dat men herhaaldelijk juist handelt, maar dit is niet voldoende want men moet het ook zó doen als voortreffelijke mensen dat zouden doen.

Bij psychische verschijnselen bestaan er drie soorten: emoties, vermogens en houdingen. De deugd of voortreffelijkheid van karakter is geen emotie: niet een gewaarwording die gepaard gaat met genot of pijn. Het is ook geen vermogen: niet een verschijnsel dat ons in staat stelt emoties te ervaren. Dus blijft als enige mogelijkheid over dat *aretè* een **karakterhouding** betreft.

Om voortreffelijkheden worden mensen geprezen en deze zijn bewuste keuzes of impliceren in elk geval een bewuste keuze. Voortreffelijkheid is een houding die het midden weet te kiezen op een wijze waarop verstandige mensen dit zouden bepalen. Het is gemakkelijk om het doel te missen, het is moeilijk om het doel te treffen. Daardoor is men ook maar op één manier goed, maar op vele manieren slecht.

Primaire tekst (2): John Locke – *Tweede verhandeling over het staatsbestuur*

De **natuurtoestand** is een toestand van volledige vrijheid van mensen om binnen de grenzen van de wet der natuur naar eigen inzicht te beslissen over hun eigen doen en laten, te beschikken over hun bezittingen en eigen persoon. Dit is een toestand van gelijkheid waarin alle macht en rechtsmacht wederkerig is. De natuurlijke gelijkheid vormt een grondslag voor een verplichting tot wederzijdse liefde tussen de mensen, waaraan grote stelregels van rechtvaardigheid en barmhartigheid zijn te ontleen. De natuurtoestand kent een **natuurwet** van de rede die mensen leert dat niemand een ander dient te schaden in diens leven, gezondheid of bezit.

De aarde en alle minderwaardige schepselen zijn gemeenschappelijk bezit van alle mensen, maar ieder mens beschikt over de **eigendom** van zijn eigen persoon. De arbeid van zijn lichaam en het werk van zijn handen behoren hem werkelijk toe. Zijn arbeid is ontegenzeggelijk eigendom van de arbeider en niemand dan hij kan recht hebben op wat eenmaal daarmee verbonden is.

Het grootste en belangrijkste doel waarom mensen zich onder een **regering** stellen, is het behoud van hun eigendom. In een natuurtoestand ontbreken daartoe nog een algemeen aanvaarde wet, een erkende en onpartijdige rechter en het vermogen om het vonnis op gepaste wijze uit te voeren. Mensen streven het behoud van hun eigendom na en zoeken toevlucht onder de gevestigde wetten van een regering omwille van een regelmatige en zekere uitoefening van de macht om overtredingen van anderen te bestraffen. Hiervoor zijn een **wetgevende** en **uitvoerende macht** nodig.

In de natuurtoestand heeft een man, afgezien van zijn vrijheid om onschuldige genoegens te beleven, **twee rechten**:

1. te doen wat hem goedgevoelt voor zijn eigen levensbehoud en dat van anderen, binnen de grenzen van de natuurwet, en
2. het vermogen om misdrijven tegen de natuurwet te bestraffen.

Van deze vermogens moet hij afstand doen om zich te laten besturen door wetten van de samenleving.

Primaire tekst (3): Søren Kierkegaard – *Vrees en Beven*

Het ethische is het algemene en het algemene is wat geldig is voor allen. Het [christelijk] geloof is echter de **paradox** dat de enkeling als enkeling hoger is dan het algemene. Het betreft de enkeling die eerst als enkeling **ondergeschikt** is geweest aan het algemene, maar dat de enkeling nu **boven het algemene** staat, in een absolute verhouding staat tot het absolute.

In het **Bijbelverhaal van Abraham** die zijn zoon Isaak wil offeren aan God, overschrijdt het geheel van het ethische en alles wat hij doet, staat in geen enkele verhouding tot het algemene; het is een louter particuliere onderneming en maakt Abraham groot door een zuiver persoonlijke deugd. Abraham kan niet worden gemedieerd (bemiddeld), want zodra hij zou spreken, zou hij uitdrukking geven aan het algemene, terwijl het hier gaat om de particuliere verhouding tot God.

Primaire tekst (5): Adam Smith – Een onderzoek naar de aard en oorzaken van de rijkdom van naties

De **arbeidsverdeling** vermenigvuldigt de productie van alle verschillende kunsten vele malen en is oorzaak van de universele overvloed die zich uitbreidt tot in de laagste rangen van het volk.

Arbeidsverdeling is een noodzakelijke consequentie van

1. een neiging die alle mensen gemeen hebben om te **marchanderen**, te handelen en het ene ding te ruilen voor het andere, die niet wordt aangetroffen bij andere dieren en
2. een vrijwel voortdurende **behoefte van de mens aan hulp en bijstand** van zijn broeders, waarbij het voor hem zinloos is om die louter te verwachten op basis van hun goedgunstigheid.

De samenwerking die zo tot stand komt, vloeit voort uit **welbegrepen eigenbelang** en vergroot de welvaart voor alle lagen van de bevolking.

Bij arbeidsverdeling gaan de werkzaamheden van het overgrote deel van de bevolking zich beperken tot enkele zeer eenvoudige handelingen. Iemand die zijn hele leven hiermee doorbrengt, krijgt echter niet de gelegenheid om zijn begripsvermogen of vindingrijkheid te oefenen en wordt dan zo dom als een menselijk wezen maar kan worden en is ook niet langer in staat om zijn energie met kracht en doorzettingsvermogen te gebruiken voor andere werkzaamheden. Om dit te voorkómen, moet de regering het gewone volk **onderwijs** bieden.

Primaire tekst (6): Karl Marx – Kritiek op de politieke economie

Het is niet het bewustzijn van de mensen dat hun zijn bepaalt, maar omgekeerd hun **maatschappelijke zijn** dat hun bewustzijn bepaalt. Een sociale revolutie vloeit onvermijdelijk voort uit de verandering van de eigendomsverhoudingen.

Primaire tekst (7): Karl Marx / Friedrich Engels – Het communistisch manifest

De **grootindustrie** heeft de wereldmarkt gesticht, die aan de handel, de scheepvaart en de verkeersmiddelen een onmetelijke ontwikkeling heeft gegeven en hiermee ontwikkelt zich de bourgeoisie die haar **kapitalen** vermeerderd. De bourgeoisie kan niet bestaan zonder bezit van de **productiemiddelen**. Via loonarbeid moeten de arbeiders zich als een handelsartikel stuksgewijs verkopen. De toenemende **verkeersmiddelen** bevorderen ondertussen de steeds verder om zich heen grijpende vereniging van de arbeiders.

Van alle klassen die vandaag strijden tegen de bourgeoisie, is alleen het proletariaat een revolutionaire klasse. De moderne arbeider zinkt steeds dieper onder de levensvoorwaarden van zijn eigen klasse en hiermee komt openlijk aan de dag dat de bourgeoisie niet langer in staat is om nog langer de heersende klasse te blijven. Zo wordt de bourgeoisie zijn eigen doodgraver. De heersende klassen sidderen voor een communistische **revolutie**, maar de proletariërs hebben hierbij een wereld te winnen.

Primaire tekst (4): Joan Tronto – Caring democracy, Markets, Equality and Justice

Het huishouden en de politiek zijn allebei instituties die zich beroepen op andere banden dan die van mensen die louter eigen gewin nastreven. In de economische wereld wordt gedebatteerd over de stelling dat werken in de (gezondheids)zorg niet goed hoeft te betalen. De **neoklassieke economische visie** op zorg, is dat de vrije markt de zorg beter maakt. De vrije markt echter zou ook schadelijk kunnen zijn voor de kwaliteit van de zorg. Het marktprincipe is namelijk niet toepasbaar op alle vormen van zorgverlening. Redenen zijn invaliditeit, leeftijd, de discrepantie tussen de kennis van de specialist en de minder wetende cliënt. Bovendien zijn veel vormen van zorg zó duur dat ze zich niet makkelijk laten integreren in de markt.

Primaire tekst (8): Georg Hegel – Hoofdlijnen van de rechtsfilosofie

De moderne burgerlijke maatschappij kent twee grondprincipes: **bijzonderheid** en **algemeenheid**. De bijzondere persoon is doel voor zichzelf, als geheel van behoeften en mengsel van natuurnoodzakelijkheid en willekeur. In de burgerlijke maatschappij is iedereen zijn doel en al het andere betekent niets. Zonder betrekking op anderen kan hij echter niet de omvang van zijn doelen bereiken. Bij het arbeidsproces zijn theoretische en praktische vorming van belang: complexe en algemene verbanden te vatten en de gewoonte met iets bezig te zijn aan de hand van het materiaal en voornamelijk door de willekeur van anderen. De bijzonderheid is een **subjectieve** behoefte. Het doel in zijn verwerkelijking is zelfzucht, maar algemeenheid is de voorwaarde gegrondvest in een systeem van algemeenheid. Praktische vorming door arbeid bestaat in de behoefte, de gewoonte om met iets bezig te zijn, de begrenzing van het eigen doen maar ook de discipline. Door deze discipline verwerft men een gewoonte van **objectieve** activiteit en algemeen geldige vaardigheden. Het werken

van de enkeling wordt eenvoudiger door de arbeidsdeling en daardoor wordt zijn vaardigheid groter alsook de omvang van zijn productie.

Primaire tekst (9): Alasdair MacIntyre – *Na de deugd. Een moraalfilosofisch onderzoek*

Elke maatschappelijk erkende, coöperatieve menselijke activiteit waarmee interne goederen worden gerealiseerd is een **praktijk. Intern goederen** hierbij goederen die deel uitmaken van een praktijk die je alleen maar kunt verwerven door ermee bezig te zijn, terwijl je **externe goederen** ook op andere manieren kunt bereiken. Voor volwassenen zijn externe goederen: prestige, status en geld. Een **deugd** is een menselijke eigenschap waarvan de uitoefening het mogelijk maakt om interne goederen te verwerven die behoren tot een bepaalde praktijk. **Instituties** richten zich op externe goederen, terwijl praktijken zich richten op interne goederen. Instituties zijn noodzakelijk voor het bestaan van praktijken en daardoor zijn voor het bestaan van interne goederen ook externe goederen nodig. Zonder de deugden rechtvaardigheid, moed en eerlijkheid kunnen praktijken echter geen weerstand bieden aan de **corrumperende macht** van instituties.

Primaire tekst (10): Michel Foucault – *Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis*

Het **panopticum** van Jeremy Bentham berust op het principe van een ringvormig gebouw dat over de volle breedte is verdeeld in cellen met telkens een buitenraam dat de cel tot in alle hoeken verlicht en een binnenraam dat volledig zichtbaar is vanuit een bewakingsoren in het midden. Eerder gold het principe van een cachot dat mensen opsluit, van licht berooft en verbergt. Daarvan blijft bij het panopticum alleen nog het opsluiten over. De gedetineerde wordt hier gezien, maar hij ziet niet. Essentieel is dat hij voortdurend beseft dat hij bewaakt wordt, zonder dat hij daadwerkelijk onophoudelijk bewaakt hoeft te worden.

De architectuur **automatiseert** en **ontindividualiseert** de macht: hiermee bestaat een machinerie die het machtsonderscheid in stand houdt en ieder willekeurig individu kan deze machine in gang houden. Spontaan neemt degene die zo **onderworpen** is aan zichtbaarheid de dwang van macht over en verinnerlijkt de machtsbetrekking door tegelijkertijd beide rollen te spelen. Bentham's panopticum staat model voor de moderne machtuitoefening door instituties, waarbij mensen ook voortdurend beseffen gezien te worden, zonder dat de institutie hen daadwerkelijk onophoudelijk hoeft te bewaken.

Primaire tekst (11): Immanuel Kant – *Fundering voor de metafysica van de zeden*

Een **goede wil** is het enige in de wereld wat men zonder beperking voor goed kan houden. Een goede wil is niet goed door wat hij tot stand brengt of verricht of door zijn geschiktheid om een gesteld doel te bereiken, maar hij is enkel goed door het willen. Daarmee is zijn waarde veel hoger dan alles wat door de goede wil ten gunste van neigingen zou kunnen worden tot stand gebracht.

De morele waarde van een handeling kan door niets anders worden gevormd dan de voorstelling van de **wet** die de wil bepaalt. Deze wet stelt dat **ik nooit anders behoor te handelen, dan zó dat ik ook zou kunnen willen dat mijn maxime een algemene gedragsregel zou worden.**

Primaire tekst (12): Hannah Arendt – *De menselijke conditie*

Als men zegt dat wij leven in een maatschappij van consumenten, moet men tegelijkertijd zeggen dat wij leven in een maatschappij van arbeiders, omdat arbeid en consumptie twee fasen zijn van één en hetzelfde proces. Telkens worden wij geacht te arbeiden om de kost te verdienen. Slechts de **kunstenaar** is nog de enig overgebleven werker in een maatschappij van arbeiders. Het werk van de kunstenaar is geworden tot spel en heeft zijn wereldse betekenis verloren. Uit oogpunt van de kost verdienen wordt iedere activiteit die niet valt onder arbeiden, een **hobby**.

Marx' ideaal van de bevrijding van de arbeid als bevrijding van de noodzaak om te arbeiden (**animal laborans**), berust op een verkeerde vooronderstelling doordat de menselijke behoeftebevrediging zich gaat richten op dingen die overbodig zijn voor het leven, terwijl er niets verandert aan het karakter van deze maatschappij. Dit leidt tot een economie van verspilling, waarin alle dingen even snel moeten worden weggesleten en weggegooid als ze zijn geproduceerd. De mens zal daardoor de wereld als zijn tehuis verliezen.

Primaire tekst (13): Martha Nussbaum – *De breekbaarheid van het goede*

In Griekse literatuur, bijvoorbeeld in poëzie van Pindarus, bestaat het goede leven bij uitstek in de **kwetsbaarheid** ervan. Menselijke voortreffelijkheid wordt beschouwd als iets wat van nature behoeftig is en niet onkwetsbaar kan worden zonder zijn unieke goedheid te verliezen.

Mensen komen echter overeen met het goddelijke en onsterflijke door de **rede**. De **platonische opvatting** van een rationeel leven berust op een rationele onafhankelijkheid, maar **Aristoteles**

formuleert een variant die meer overeenkomt met het traditionele beeld van *areté*. Deze is niet tegenovergesteld aan die van Plato, maar combineert die met besef dat kwetsbaarheid niet alleen bestaat, maar ook waarde heeft.